

«ШЫН» — чагыдылга 2011

«Шын» солунну чагыдып алдым. Сен база чагыдып алдың бе, чагыдып ал, далажыңар, че эвээш.

ЧАГААЛАР — ХАРЫЛЗААВЫСТЫҢ «УДАЗЫНЫ»

Бо эртип турар чыл Тывага, ооң иштинге «Шын» солунга онза болушкуннар-биле элбек чыл болду. Ынчангаш ындыг ийикпе, бистиң билдингир апарган бижикчилеривиске ужуражы бээримге-ле, «Чай чок тур мен. Дараазында айда чагаа чоргузуптар мен» — дээш, улаштыр чоруун кылып халып эртип турар апарган чорду. Олар боттарының чурттап турар черлеринде идепкейлиг хамаатылар болгаш баштай референдумнуң ужур-дузазының, оон Тыва Республиканың Дээди Хуралынче депутаттарның депшитирер соңгулдаларының дугайында суртаалдап, чай чок-ла чоруп турар хире. Бир чамдыктары: «Чагааарым үнмөстээн. Биживес-даа мен» — дээрлер.

Бистиң солуннуң арыннарында аттар үнүп турар апарганын, амыдыралче көрүжүн каяа чедип, кандыг кижиле ужурашканының дугайында медээлерни номчуп тур боор. Оларның чырыдып турар апаргалдары — чаа болушкуннар. Медээ алыр ужурулук харылыгының хереглели. Олар ол дугайында билер болу. Канчаар ону дамчыдып ол өске айтырыг. Ону хомудуп, мактап үнелээр синомчукчу. Ынчал кээрге солун апарган хемчээлдиг, үнер кызыгы болу. Солунче үнүн дээр болунарза, чагаанарны катал шүгдүнүп көрүп, эн а болгаш чедимчелиг кылдыр кызып көөрүн сүмелээр мен. Бир чагааның эгезинде чүлдүн дугайында бижээш, онда өске чүлдү төөгээш, үндө сыр өске айтырыг тур каан болгулаар. Кайы киле баары билдинмес. Чагааны тарткаш, үлөптер дээр, арын

бүрүзүнде тодаргай чүүл чок болу. Ындыг чагаалар килдистер аразында аай-дедир октаттына бээр. А корреспондент бир дугаарында бодунуң ажылының аайы-биле чагааларны ажылдап көөр. Оон өске теманың чагаазын чай тыпкаш, ажылдаар апаар. Бир эвес редакцияга чагаалар чиде бээр болза, мындыг чылдагаан-биле килдистер аразында чиде берип болу. Шуут ис чок чиде бээр болдунмас. Ажылдап каалкан болгаш, чырыкче үнген, азы архивче киргеш, бир-ийи чыл болу берген чагааларны тып беринер дээш туруптар кижилер тургулаар. Редакцияда тускай архив ажылдакчызы деп албан-дужаал чок болганда, оларны дилээр кайы хире үе-шакты негээр дээрзин даап бодап тур боор силер. Ажы-биле чугаалаарга, чагааларның оожум парлаттынып турарына боттарывыстан өске кым-даа буруулук эвес-тир ийин. Өскениң үезин үнелевес, чүгле мен дээр кижилер мында шалтык болуп турар.

Бижикчилерни хомудатпас, оларның дугайында медээлерни таратпас дээш ажылдап турар болгай бис. Бир эвес редакцияга келген чагаа бүрүзүн парлаар чүве болза, бистиң солун ниитилел-политиктиг эвес, а кандыг-бир шоодуг-луг, каттырынчыг солун болур ийик. Өршээл болуп, автор хомудай бээр ирги бе, ынчалза-даа бо одуругларны кирибес аргам чок болду. Мындыг одуругларны номчааш, чон мурнунда хүндүткелдиг кижини, чагыс чер-чурттуглары чеже-даа хүндүлээр болза, артынга каттыр-бас аргазы чок болур. «Ооң адак-бышкааның чииги кедергей, таваңгайында пружиналыг чүве-биле дөмей». Дыка чараш деңгелге, ынчалза-даа бистиң солуннуң чергезинге ол таарышпас. Чон мурнунда хүндүткелдиг кижилеривисти төлөтти-биле мактаар сестер элбек.

Чажыргаш канчаар, найысылалда чурттап турар болгаш оон мурнунда чон-биле ажылдап чораан хоочуннарывыс аразында редакцияже долгал, оон чагаазын дарый салырын негээр кижилер бар. Олар редакцияның ажылынга дузалап-даа турар, шалтыктап-даа турар. Чүге дээр редакцияга кээп турар он-он чагааларның ээлчег езугаар үнеринге олар шалтыктап турар. Чырыкче үнген чагааларын катал тып бээрин негээр кижилер база редакцияның ажылдакчыларының дыка хөй үезин «чип» турар. Ынчал кээрге, ырак, чедери берге черлерин чурттакчылары хомудал болур. А херек кырында «Шын» солуннуң шынчы өңүктери олар болуп турар. Чагыдылга аайы-биле алгаш көөрге, эки көргүзүлгөр Тээлиде — 444, Бай-Тайга кожуун — 937, сумулардан ийиги черде

Суг-Аксы — 439, Сүт-Хөл кожуун — 715, үшкү черде Чаа-Хөл сумузу — 352, Чаа-Хөл кожуун — 627 болуп турар. А бир эвес кожууннуң чурттакчыларының баш санынга үлээр болза, Чаа-Хөл кожуун бирги черде чоруп турар. Сумуларның аразында эң хөй чагыдылгалыг сумулар кожуун төптери болуп турар боорга, кожуун төптери болбайн турар сумуларның аразында мурнуку одуругда сумуну демдеглевес аргажок. Бирги черде 233 кижиге «Шын» солунну чагыткан Нарын сумузу шылгарап турар-дыр. Чыраа-Бажы сумузу — 220. Бо суурда чагыдылга, мээң билирим-биле, кожуун төвү Чадаанадан өрү турган болгай. Эрткен чылдың көргүзүү-биле Чадаана хоорайда чагыдылга 300 четкен, эки-дир деп көрүп тур мен.

Чоокта чаа Чадаана хоорайга сургакчылап чорааш, почта салбырынга четкеш, чагыдылганың кайы хире чоруп турарын айтырдым:

— Чылдың бирги чартыында чагыдылгага чон черле дыка идепкейлиг киржир. Ийиги чартыында

кудулай бээр. Бисте чагыдылга ол чаңчыл езугаар доктаамал чоруп турар. Көскү кудулаашкын чок — деп, почтачы харылааш, ажылын уламчылай берди.

Мөңгүн-Тайга кожуунче Айлаң Монгуш сургакчылап чорда, почтаның кээри эвээжээн, ынчангаш солунну чүгле неделяда чаңгыс катал мөөңү-биле алыр апарганын номчукчулар хомудал турган болду.

Бай-Тайга кожуунда чагыдылга 2 муң ажып турган улус болгай. Ам оларның көргүзүү эки-даа болза, эрткен чылдарының деңгээрге, кудулай бергенин эскердим. Чылдагааны бистиң ажылывыста чадавас. Илереткеш, хемчеглерин ал, кызып шырбаяр-ла болган-дыр бис. Депутатка сонгучу дег биске чагыдыкчы база ол хире үнелиг. Чамдык эреңгей депутаттарга деңгээрге, бис чагыдыкчывыстың хереглели дээш ажылдап турар бис, ажылдаар-даа бис. Силерниң чагааларыңар харылзаавыстың удазыны болгай. Ынчангаш чагааларыңарны манал артывыс, номчукчу.

Айлаң МОНГУШ

ӨРТЕКТЕР, ӨРТЕКТЕР

(Аш-чем барааннарынга хамаарыштыр)

«Кырлыг-кара (гречка) өртээ өскөн, телевизорда жүт эки болган-на дээр, чүге ындыг чоор?» деп жимниң меңээ салган айтыры садыгларда өртектени сонуургап көөрүнче мени албадапкан чүве.

Аштай хууда сайгарлыкчы этин «Авырал» садыын аргал көрдүм. Чурттакчы чон-егелел «корзиназында» эңгула дээр аш-чем аймаанче ичээнгейни угландырдым. Шүтүн хлечи — 16 рубль, 1 литр «Простоквашино» сүдү — 45 рубль, кил чигир — 42 рубль, хаптаан шынарның далганы — килде 22 рубль, Алтайның макарон кылыгы — 80 рубль, чарбалаан кырлыг-кара — 46 рубль, Краснодарның ризи — 37 рубль, манная — 20 рубль, картофель — 16 рубль, капуста — 16 рубль, огурец — 52 рубль, помидор — 52 рубль, чуурганың 10-да — 37 рубль.

«Восток» микрорайонунда садыг. Хлеб — 18 рубль, сүт — 46 рубль, чигир — 49 рубль, далган — 28 рубль, хендир үзү — 70 рубль, кырлыг-кара — чок, рис — 42 рубль, макарон кылыгылары — 25 рубль, чуурга — 35 рубль.

«Восторг» супермаркет. Хлеб — 16 рубль, сүт — 42 рубль, чигир — 50 рубль, далган — 24 рубль, хендир үзү — 55 рубль, кырлыг-кара — 53 рубль, рис — 36 рубль, манная — 17,5 рубль, картофель —

16 рубль, капуста — 15 рубль, помидор — 60 рубль, огурец — 110 рубль. РФ-тин Президентизи Д.Медведев регионнарда ажил-агийжы сургакчылаашкынының үезинде садыг-магазиннерже кирип, өртектени база сонуургап көргөн турган. «Эмин эрттир дүвүренчиг чүлдери эскербедим, ындыг болзажок чамдык аш-чем аймааның, оларның санында чамдык крупаларның өртектери өскөн-дир. Ол талазы-биле монополияга удур ителге органнары ажылдаар ужурулуг. Сайгарылганы кылгаш, чиижен чоруктарны илередип, доктаадып торгоар» — деп, ол дорт айтышкыны берген турган. А өртектени чиигелделер болгаш дотация берип тургаш, эвээжедип болурун база саналдаан.

Чоокта чаа РФ-тин Көдээ ажил-агий болгаш аш-чем яамызы аңгы-аңгы регионнар-биле «дорт харылзааны» тудуп, өртектенге хамаарыштыр видео-конференцияны эрттирген чүве.

Бурятияда 103 социал садыглар чурттакчы чоннуң чамдык бөлүктөрине чиик өртектенге биске садыг-

лаашкыны чорудуп турар. Дыштаныр хүннүн ярмаркаларының үезинде аш-чем барааннарының өртээ садыгларда өртектенден 20-30 хуу чиик бооп турары садып алыкчыларга таарымчалыг. Эң-не чугула аш-чем аймаа — сүттүн, хендир үзүнүн, чигирниң, далган-ның өртектени өстүрерин хораан. Депутаттардан тургустунган «Улусчу контроль» садыг четкилеринде өртектени доктаамал хайгааралда алган бооп турар.

Иркутск облазында база-ла ындыг угланышкының ажылдар чоруп турза-даа, хереглел «корзиназының» өртээ эң улуг хевээр.

Красноярск край бүрүнү-биле бодун хандырттынып турар регионга хамааржыр. Тускайлаттынган 28 садыгга социал ужу-дузалыг 100 хире аттыг аш-чем аймааның өртээ анаа садыглардан 25-30 хууга чиик.

Кемерово облазының губернатору А. Тулеевтин дыңнадыындан алырга, аш-чем аймааның өртээ ында чиик. Ийи районда эң чиик өртектиг сүттү садып турар: бир литрде 15 рубль. Көдээ ажил-агий продуктуларының рыногунда өртектен садыглардан 20-30 хуу чиик. Оон онза бир чүүл — дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер, башкылар, эмчилер болур ниитизи-биле 25 муң кижиге ногаа аймаан халаска бо күзүн үлээн. Ында 50 кг картошка, 20 кг

капуста, свекла, морковь, согуна дээш, өске-даа ногаалар кирип турар.

Новосибирск облазында дыштаныр хүннүн ярмаркаларында өртектен 30-50 хуу чиик. Неделя санында прокуратурага өртектенге хамаарыштыр мониторингини эртирип турарын бистиңге чоп ажылдап болбас деп?

Алтай край — Россияда эң-не улуг бүдүрүкчү күчү-күштүг регион. Ында өртектен эң-не чиик. Чылдың көргүзүү-биле эът болгаш сүттүн бүдүрүлгези көвүдээн. Бо чылын кырлыг-кара (гречканың) эң хөй дүжүдүн алган. Россия ниитизи-биле 450 муң тонна кырлыг-караның дүжүдүн алган болза, оон иштинде алтайлыктар 240 муң тоннаны ажаап алган.

Маана тараа культураларының талазы-биле рынокта байдалды күрүнө кичээнгейлиг хайгаарап турарын сагындырыксаан ийик мен. «Россия бо чылын 54 миллион тонна тарааны ажаап алган. Курла-вырда бар тараа-биле кады 90 млн. тонна хире тараа бар. Чылда-ла ниитизи-биле 77 млн. тарааны ажылдап турар болзувусса, ол амдызында ажырбас. А чуртун мурнуу регионнарында кандаашкына когааран черлер-биле тарааны үлежир ужурулуг» деп чуртун президентизиниң төп солуннарда дыңнадыын мында киридим.

КОЛ СОРУЛГА – БОЙДУСКА ХУМАГАЛАЛ

2010 чылдың октябрь 17-де республиканың аңныыр ажил-агыйы тургустунганындан бээр 65 чыл оюнун демдеглээн. Тывага аңнаарын чурумчудары-биле 1945 чылда Тыва автономнуг областың облкүүскомунун аңныыр ажил-агыйының херектериниң талазы-биле эргелелин болгаш оң чанында аңныыр ниитилелдерин тургускан. Оң даргазынга Борис Александрович Погореловту томуйлаан. Республиканың аңныыр ажил-агыйы-биле ажилдап турган ук органны 65 чыл дургузунда чаңгыс эвес удаа эде адап келген.

Амгы үеде Тыва Республиканың Аңныыр болгаш балык тывыш талазы-биле күрүнө комитеди аңнаар дириг амытаннар курлавырын ажыглаарын башкаар, хайгаараар болгаш кадагалаарының талазы-биле Тыва Республиканың тускай доктааткан күүсекчи эрге-чагырга органы болуп турар. Куркомитет Тыва Республиканың

Чазааның 2008 чылдың январь 25-те №23 доктаалы езугаар тургустунган.

Республиканың аңныыр черлери 16 млн. 150,3 муң ганы тургузуп турар. Оларның девискээринде кеш тывыштыг (киш, дини, норка, күзен, ас, кызыл дилги, дырбактыг, чекпе болгаш өске-даа) 12 кол, черлик дуюглуг дириг амытан-

нарның (буур, сыын, черлик хаван, элик, те, тооргу) 6 хевирлери бар болуп турар.

2010 чылда аңныыр курлавырларының кол хевирлериниң баш санын кышкы маршрут учеттары-биле: сыын — 9,62 муң баш, буур — 5,38 муң баш, элик-хулбус — 20,59 муң баш, черлик хаван — 7,97 муң баш, тооргу — 18,32 муң баш, киш — 23,83 муң баш, дырбактыг — 0,56 муң баш сан кылдыр тодараттыг. Сөөлгү каш чылдар дургузунда аңныыр курлавырларының баш саны доктаамал болуп артып турар.

Амгы үеде аңныыр черлериниң девискээриниң 9667,3 муң га азы 49,0 хуу кезээн янзы-бүрү органи-зас-эргелиг хевирлериниң 6 юри-диктиг албан черлеринге үр хуу-саалыг ажыгалга дамчыткан. Ол дээрже: «Тоджинский КЗПХ» (1782,0 муң га), «Каа-Хемский КЗПХ» КХН (1789,3 муң га), «ОПХ Ирбиш» КХН (986,1 муң га), «Тывресохотрыболовобщество» КХН (886,7 муң га), «ОПХ Кунгуртуг» КХН (1005,0 муң га), «Животный мир» КХН (1815,4 муң га) олар-дыр. Оңза камгалалдыг бой-дус девискээрлери 1402,8 муң га черни эжелеп турар. Хөйүнүң ажыг-лалының аңныыр черлери (күрү-нениң курлавыр фондузу) 5791,477 муң га бооп турар.

Тыва Республика улуг кезээ балыктың үнелиг хевирлери турумчуп

турар хөй санныг хөлдери, хемнери болгаш Саян-Шушенскиниң кылы-мал суг шыгжамыры тургузуп турар балык тывыш суглары-биле бай-байлак болуп турар. Тыва Рес-публикада балык тывыжын ба-лыктың 10 хевирлери: кадыргы, шортан, калбак балык, ала-буга, лещ, болгаш ак база мыйыт хевир-лиг балыктары тургузуп турар.

Республикада балык тывыжын чорудуп турар субъектилериниң саны чылдан чылче көвүдөп турар: 2008 чылда — 27, 2009 чылда — 43, 2010 чылда — 47.

Бодунуң ажыктыг болгаш эм-нээр шынарларының ачызы-биле балык болгаш балыктан продук-тулар Россияның аш-чем херег-лекчилериниң ортузунда улуг кезээн эжелеп турар. Ол кижиге ажыктыг бүгү-ле бүдүмелдерни бодунда сиңирген, кижиниң орга-низмниң чогулчалыг ажыл-даарынга, тургустунарынга база хевирлеттинеринге чугула сал-дарлыг болуп турар чүүл.

Аңныыр-тывыш болгаш суг био-логтук курлавырларын чогулчалыг ажыглаарының болгаш кадага-лаарының айтырыглары эртем-техниктиг сайзыралдың, кижиниң бойдуска чедирип турар салдары-ның улгадып турар хемчээлиниң үезинде канчаар-даа аажок чидиг болуп келген. Бойдустуң янзы-бүрү биологтук хевирлеринге эттинмес когаралды чедирип тургаш түңне-

линде кижиге төрөлгөтениң эгээртинмес уржуктарга лур. Куркомитет-биле аң-амытаннар кадагалаарының баш санын бүртүк-лазы-биле хемчеглер ал-дар. Хоойлуга удур аңна-биле доктаамал демис-турар. Шак ынчаар рес-публиканың девискээринге 2009 чыл бойдус камгалалының хажыткан таварылгалар тинген, хоойлуга удур аң-санныг ок-чепсек, ол дузактар болгаш калка балыктаар четкилер хав-4 баш сыынны, 6 элик-хул-киштерни хоойлуга удур аң-ган төтөглекчилер тудат-Хоойлу хажытканнарны 419 муң рубльге торгаан.

Амгы үеде республиканың аңныыр ажил-агыйының республиканың чурттаачы материалдыг болгаш сагы херегелелин хандыраары-бойдус хүрээлениң, ол Рес-публичаның бүгү чон өнчү-хөреңгизи болуп чүвени утпайн, хумагал-лаарының талазы-биле со-турар.

Альбина дириг бойдус хүр-болгаш суг биологтук таарыштырып башкаар-тиң даргазының оралак

- 1955 чыл. Тыва автономнуг областың облкүүскомунун чанында күрүнениң аңныыр инспекциясы;
- 1962 чыл. Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында аңныыр-тывыш ажил-агыйының эргелели;
- 1990 чыл. «Тыва аңныыр үлетпүр» бүдүрүлгө бөлүү;
- 1994 чыл. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының аңныыр курлавырларын чөптүг ажыглаарының болгаш кадагалаарының талазы-биле департаментизи;
- — 2005 чыл. Тыва Республиканың аңныыр ажил-агыйының болгаш аңнаарының талазы-биле агентилели.

ТӨРЕЛ ЧОННАРНЫ КАТТЫШТЫРГАН МОДА...

ТР-ниң культура сайыды, билдингир балетмейстер, национал хептиң чогаадыкчы дизайнери В.О. Дон-гактың юбилейлиг төрүттүнген хүнүгө тураскааткан кайгамчык чараш чүүлдүн «Бурунгу Урянхай черниң легендалары» кежээзи бистиң республиканың уран чүүл делегейинде бир онзагай болушкун бооп артканы чугаажок.

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шини театрының кайгамчык чараш өргээзинге ады-сураа алгаан чаңгыс чер-чурттуувустун ол кежээзинге чүгле республиканың чурттаачы-лары эвес, кожа чыдар Хакас Рес-публикадан, төрөл чурт Казах-стандан база Моолдан оң таланты-зының мөгейкичлери кээп, катап-таттынмас чараш чүүлдүн көрүкчү-лери болганнар.

Делегейде моолдарның бүгү-делегей ассоциациязы биле Моол национал костюмун академиязы Вячеслав Октябрьович Донгакка сөөлгү он чылдың дургузунда Азия чоннарының национал костюм-нарын хандыр өөренип, чорудуп келгени эртем-шинчилелдиг ажил-дары база бодунуң чогаадып кыл-

ганы костюмнарның коллекциязы дээш «Моол моданың академиги» бедик атты тывысканы өөрүнчүг болушкун-биле эгелээн. Чүге дизе В.Донгактың чогаадып кылганы на-ционал хептерниң овурун мате-риалдыг культураның үнелиг эрти-нелеринге хамааржыр деп мода та-лазы-биле ассоциацияның кежигүн-нери үнелээн.

Шынап-ла, катаптаттынмас кай-гамчык чараш тыва национал хеп-терниң каш янзы коллекциязын «Эдегей» ансамблиниң топ-модель кыстары ол кежээ хөйүнүң шиитке-линге бараалгаткан.

1999 чылда Москва хоорайга эрткен национал костюмнарның бе-дик модазының II Бүгү-делегей кон-курузунга «Чөөн чүктүн костюму»

деп номинациязынга киришкеш, мода үнелекчилеринге чаа ажы-дышкын болуп, бедик демдекти алганы таварылга эвес.

Авторнуң бодунуң «Куу-хам», «Азияның тывызы», «Каң-кыс», «Пор-Бажиң», «Тожунун аялга-лары», «Субудай-Багатур», «Ман-дала», «Ховунуң делгемнери», «Ки-дистиң чогаады», «Скифтерниң легендазы», «Алдын-Булак» деп коллекциялары чогаадыкчы ди-лээшкинниг кайы хире күжениш-кин үнгенин база ам-даа эгээр-тинмес чогаадыкчы дилээшкиннер барын херечилеп турар. Оң ажил-дары, костюм бүрүзү бодуну-биле онзагай, чараш, тыва кижиге ма-гадаашкынны болгаш улуг чор-гааралды оттуруп кээр күчү-күштүг. Ол бүгүнү көрүкчүлөргө көргүзүп тура, чөөн чүк улустарының шөй-дүнчек ырыларын база хөөмей, сыгыт, каргырааны ажыглааны, бо онзагай хептерни чүгле тывалар эвес, а азий чоннуң өске-даа аймак-сөөк огу-кызы кедип болур-дур деп чүвени бодап кээрге, В. Донгак чүгле бистиң, тываларның, төлөп-тиг огу эвес, а төрөл чоннары

каттыштырган кайгамчык кижиге-дир деп түңнелге келир-дир.

Оң сөөлгү чаа чогаадып доос-каны «Бурунгу Урянхай черниң легендазы» деп коллекциясында күчүлүг Моолга беш Хаанны бода-радып берген урянхай ие кадынга тураскааткан хептерни Моол моданың бараалгадыкчылары кедип көргүскени — биске улуг чоргаарал. Олар «эдегейжилерниң» 175 см-ден бедик кыстары-биле деңге үнүп, национал хептерни бараал-гаткан.

Кежээниң ийиги кезээнде Ты-ваның күрүнениң ыры болгаш тан-цының «Саяннар», «Эдегей» ан-самблдериниң, Хакасияның «Нар-хас» ансамблиниң, Казахстанның «Жаргын» улустуң танцы ансам-блиниң самчылары В.Донгактың чогаадып тургусканы танцыларын-дан тургустунган концерт програм-мазын сонургаткан.

Вячеслав Октябрьович Донгак — Тыва Республика биле Хакас Рес-публиканың уран чүүлүнүн алдар-лыг ажилдакчызы, «Россияның хореография талазы-биле тергин педагогу» хүндүлүг аттарның база

ТР-ниң Күрүнө шаңнаалың реады дээрзин база «Моол моданың академиги» атты албышаан, 10 муң долларны шаңналга алганы чон шупту өөрүп, ам-даа чы дилээшкиннерни, бедик тиилелгелерни күзеп арты-Айлаң МО

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

2010 чылдың апрель 28-те Тыва Республиканың Чазаның Даргазының №63 Чарлыгының 1 пунктузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2003 чылдың январь 4-те Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» 17-УХ Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн 4 кезээн удуртулга болдурга, **доктаадырмы болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2010 чылдың апрель 28-те «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиенген 65 чылы-биле холбаштыр чаңгыс чылы-биле акша төлевиринин дугайында» №63 Чарлыгының 1 пунктузунга дараазында утка абзацты немер, өскерилгелерни кириер: «Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлүрткен (өн) инвалидтеринин өг-бүлелеринге; Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлүрткен (өн) киржикчилеринин өг-бүлелеринин тургуннеринге, өлүрткен (өлген) шериг эрлеринин, оон иштинде 1941 чылдың 22-ден 1945 чылдың сентябрь 3-ке чедир айындан эвээш эвес үеде дайылдажып Армияның составына кирбей турган кириер кезектеринге, албан черлеринге, өөредилге черлеринге шериг албанын

эрттирил турган шериг албанныгларының өг-бүлелеринин кижигуннеринден аңгыда; «Бүзээлеткен Ленинградтың чурттакчызы» демдек-биле шаңнаткан кижилерге; делегейинин ийги дайынының үезинде фашистеринин болгаш оларның эвилелчилеринин тургусканы концлагерьлерге, геттоларга болгаш өске-даа күш-биле тудуп хоругдаар черлерге хоругдаттырган назы четпээн турган кижилерге.»

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер болгаш 2010 чылдың апрель 28-те Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «1991—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 65 чылы-биле холбаштыр чаңгыс удааның акша төлевиринин дугайында» №63 Чарлыгының күштүг болуп киргениниң соонда тыптып келир эрге-хоойлу харылзааларына хамааржыр.

Кызыл хоорай
2010 чылдың июль 27
№120

2007 чылдың ноябрь 12-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының №200 Чарлыгына өскерилгелер кириеринин дугайында

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» 2003 чылдың январь 4-те 17-УХ Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн 4 кезээн удуртулга болдуруп, **доктаадырмы болза:**

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында өскерилгелеринин талазы-биле комиссияның дугайында» №200 Чарлыгына («Тыва Республика», 2007, ноябрь 29, 2008, август 18, 2010, март 30, «Шын», 2007, август 15, 2008, август 7, ноябрь 18, 2010, май 15) дараазында өскерилгелерни кириер.

а) эе кезээнде «Тыва Республика» деп кириер ап кааптар;

б) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның составына:

1. Ч. Монгуштуң албан-дужаалын дараа-

зында эдилге-биле бижиер: «Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыды, комиссияның даргазының орадакчызы;»;

Алдын-кыс Донгаковна Кууларның албан-дужаалын дараазында эдилге-биле бижиер: «Эге профессионал өөредилгениң «№4 профессионалдыг училищези» күрүне албан черинин директору», (дугуржулга езугаар);

комиссияның составына Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Галина Максимовна Мунзукту кириер;

комиссияның составындан С.Д. Оюнну үндүрер.

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Кызыл хоорай
2010 чылдың сентябрь 20
№156

Тыва Республиканың Чазаның Чөвүлелинин составына Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыды Ш.Ч. Монгушту кириеринин дугайында

1. Тыва Республиканың Чазаның Чөвүлелинин составына Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыды Шолбан Чыргал-оолович Монгушту кириер.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг

болуп кирер.

Кызыл хоорай

2010 чылдың сентябрь 29

№171

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чарлыктарының төлөвилелдерин дугуржурунун болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче көөрү-биле кириеринин чурумунга өскерилгелер кириеринин дугайында

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» 2003 чылдың январь 4-те №97-УХ Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн 4 кезээн удуртулга болдуруп, **доктаадырмы болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чарлыктарының төлөвилелдерин дугуржурунун болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче көөрү-биле кириеринин 2008 чылдың январь 25-те Тыва Республиканың Чазаның Даргазының №12 Чарлыгы-биле бадылааны чурумунга («Тувинская правда», 2009, февраль 20; «Шын», 2009, февраль 28) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 4 пунктуда:

бирги абзацта «Чазак Аппарадының удуртукчузу болгаш» деп сөстөрни ап кааптар;

үшкү абзацта үшкү домактың ийги «Чазак» деп сөзүнүн соонга «азы Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлөвилел кирип турар өске органының удуртукчузу» деп сөстөрни немер;

2) 11 пунктуда «сайгарлыкчы чорук болгаш туризм» деп сөстөрни «сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр» деп сөстөр-биле солур;

3) 12 пунктуда:

бирги абзацта «Чарлыктын төлөвилелинге хамаарыштыр күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүгжүп турарына, иштики чөрүлдээлеринин чогуна болгаш чогуур хамаарылгаларны эрге-хоойлу талазы-биле башкаларына кирбей барган чүүлдеринин чогуна, а ол ышкаш ону сагаанынга үнелел берген Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының эрге-хоойлу экспертиязы

болгаш хоойлужудулганы чурумчудар эргелелинин түннелинге» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чарлыгының Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың хоойлуларына болгаш нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларына дүүшкээниң дугайында болгаш иштики чөрүлдээлеринин чогуна болгаш чогуур хамаарылгаларны эрге-хоойлу талазы-биле башкаларына кирбей барган чүүлдеринин чогуна дугайында, а ол ышкаш ону сагаанының дугайында юридиктиг экспертизаның түннелин езугаар түннел кылган Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызынга» деп сөстөр-биле солур;

ийги абзацта «Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының эрге-хоойлу экспертиязы болгаш хоойлужудулганы чурумчудар эргелели» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы» деп сөстөр-биле солур;

4) 13 пунктунун ийги абзазында «сайгарлыкчы чорук болгаш туризм» деп сөстөрни «сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр» деп сөстөр-биле солур;

5) 14 пунктунун бирги абзазында «түннелдер» деп сөстү «түннелдер» деп сөс-биле солур.

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Кызыл хоорай

2010 чылдың октябрь 13

№188

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Республиканың өөредилге албан черлеринин чаа өөредилге программаларын, амгы үениң технологияларын болгаш төлөвилелдерин идепкейлиг шиңгээдип ап турар эң тергин педагогика ажилдакчыларына болгаш класстарның (бөлүктөрнүн) чаа чурум езугаар ажилдап турар уруткучуларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналын алырының конкурзунун түннелдеринин дугайында

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың май 18-те «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының өөредилге талазы-шаңналдарын болгаш грантыларын алырының дугайында» №642 доктаадырмы дүштүр база өөредилге талазы-биле деткимчезинин өске хемчеглеринин Тыва Республикадан кандидаттар-шидер талазы-биле Тыва Республиканың Даргазының шаңналдарын алырының грантыларын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында өскерилгелеринин протокол шийт-те үндөйлээш:

Республиканың өөредилге албан черлеринин чаа өөредилге программаларын, үениң технологияларын болгаш төлөвилелдерин идепкейлиг шиңгээдип ап турар эң тергин педагогика ажилдакчыларына болгаш класстарның (бөлүктөрнүн) чурум езугаар ажилдап турар удуртук-

чуларының конкурзунун тиелекчилеринин мында кошкан даңзын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналын тыпсыры-биле бадылаар.

2. Конкурс шилелгезинин тиелекчилеринге Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналынга 420 муң рубль хемчээлдиг акша-хөреңгини Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы акшаландыраар.

3. Бо айтышкыны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо айтышкынын күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазаның мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2010 чылдың сентябрь 10
№211-РП

Чазаның Даргазының шаңналын тыпсыр тиелекчилеринин даңзызы

Эң тергин педагогика ажилдакчылары (50-50 муң рубль-биле)

1. Галина Валентиновна Черезова — хөгжүм удуртукчузу, Кызыл хоорайның №29 уруглар сады;

2. Айлана Борбак-ооловна Монгуш — төрзөн дыл болгаш литература башкызы, Кызыл кожунунун Каа-Хем суурда №2 ниити билиг ортумак школазы;

3. Чодураа Хүлер-ооловна Кара-Сал — төрзөн дыл болгаш литература башкызы, Мөңгүн-Тайга кожунунун Мугур-Аксы суурда №1 ниити билиг ортумак школазы;

4. Саида Кысыгбайовна Ооржак — төрзөн дыл, литература, Барыин-Хемчик кожунда Хөндөлөн ниити билиг ортумак школазы;

5. Оюмаа Сенгиевна Седей — ритмика,

хореография, Кызыл хоорайда №9 гимназия;

6. Татьяна Юрьевна Коноваленко — химия, Кызыл хоорайда №5 гимназия.

Эң тергин класстар (бөлүктөр) удуртукчулары (30-30 муң рубль-биле)

1. Елизавета Борисовна Волобуева — класс удуртукчузу, Кызыл хоорайда №5 гимназия;

2. Ай-Мерген Александрович Күжүгет — класс удуртукчузу, Бай-Тайга кожунда Тээли ниити билиг ортумак школазы;

3. Зинаида Александровна Эртине — класс удуртукчузу, Улуг-Хем кожунда Чааты ниити билиг ортумак школазы;

4. Кыланмаа Монгушевна Дамчан-оол — класс удуртукчузу, Шагаан-Арыг хоорайда №1 ниити билиг ортумак школазы.

Ниити-россияның чаңгыс аай телефон дугаары-биле уругларның бүзүрел телефонунун (психологтук дузаны шалыпкын чедирер албанның Тыва Республиканың девискээринге ажилдаарын хандыраар талазы-биле төлээлеткен органның дугайында

Чаштарга каржы-хажагай болур чоруктарга удур демисел чорудар талазы-биле 2010 чылда ниити-национал информация кампаниязын эрттиреринге дүүштүр:

1. Ниити-россияның чаңгыс аай телефон дугаары-биле уругларның бүзүрел телефонунун (психологтук дузаны шалыпкын чедирер албанның) Тыва Республиканың девискээринге ажилдаарын хандыраар талазы-биле төлээлеткен орган кылдыр Тыва

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызын тодарадыр.

2. Бо айтышкыны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2010 чылдың сентябрь 30

№231-р

Республиканың өөредилге албан черлеринин чаа өөредилге программаларын, амгы үениң технологияларын болгаш төлөвилелдерин идепкейлиг шиңгээдип ап турар эң тергин педагогика ажилдакчыларының болгаш класстарның (бөлүктөрнүн) чаа чурум езугаар ажилдап турар удуртукчуларының конкурзунун Тыва Республиканың

ТӨӨГҮГЕ МӨНГЕ

эвээш чырыттыңан, харын-даа уттундурган дайын-чыларның ук-төөгүзүн, дайынчы тиилелгелерин, ада-иезиниң, оларның дайын соонда ажил-агыйының, ажы-төлүнүң салым-хуузу дугайында «Шын» солунга чырыдып турарын номчааш, сеткилим ханызындан өөрүп чор мен. Эрзин кожуунуң Бай-Даг чурттуг тыва эки турачылар Барба Иргит Базы-оглу, Багбуужап Иргит Мадай-уруу, Чапсын Соян Лопсан-оглу оларны сагынмышаан, оларның аразындан Бай-Дагга төрүт-түнгөш, ооң эленинге аңдаштанып, эдээниң адаан

ӨГБЕЛЕРИНИҢ НАМДАРЫНДАН

Тыва улус «Төөгү билбеске — төөрээр, төрелин билбеске — түрээр» дижир. Айыыжы акыйның дугайында материал бижири дээш ооң дөргүл-төрелдеринге, билер, таныыр чонунга барып, дыка хөй кижилер-биле чугаалаштым. Ооң дугайында меңээ огулуг чүве чугаалаар кижилер-даа тывылбады. Аныяк-өскөн бодунуң өгбелериниң дугайында чүгле дыңнаан азы ады-бажын-даа билбес боор чүве-дир. Ынчангаш иргиттерниң ук-төөгүзүн билеп алыр сорулгалыг, дайынчы-ның амгы салгалы ылап шын билеп алзын дээш дыка-ла улуг ажилды кылып, истеп-сүрүп келиримге, мындыг болду. Бодум хуумда сеткилим ханып, дыка-ла солун ажил кылып алдым деп чоргаарландым-даа.

Фронтучунуң үнген дөзү, төрөл аймаа — Иргиттер. Иргит Дүгер деп өгбө 4 оолдуг, 4 кыстыг чораандыр. Хөй ажы-төлүн азырап, ажил-агыйга дадыктырып, бодунуң бар-ла арга-дуржулгазын уругларынга дамчыткан малчын болду.

Хөй уругларның эң улугу кыс болуп бодараан. Документ-биле Иргит Дая Дүгер дээр. Ада-иезиниң аалынга анаа-ла Долзатмаа дижир. Ол кижилер болуп доругун, инени ужулгалар, инекти сааптар, мал-маганны кадарыптар апарганда, Иргит Мандай Норбу деп кижилер-биле чурттааш, оолдуг, кыстыг болган. Оолдуга Араптан деп атты тывыскаан. Араптан эр болуп доругун, ада-иезинге дузалажып, кадыг-чидиг ажилды кылыптар, мал-маганны көрүптер, чон-биле чугаа-сооттуг кижилер болуп, амыдыралын-га четир апаргаш, Иргит Дүнзе-маа Седиевна-биле чурттаан. Олут орбас, чыдын чытпас аныяк өг-бү-лениң малы бажын ажып, эдилээни эгин ажып, дөңгө тигер докулчак ак өгүлү, тейге чалаар малдыг, дөргө олурар оолдуг, эдилээни ал-дын-мөңгүн болуп, тоол-домакта чүве-биле дөмөй байып, Синдии, Иван, Валентина, Бижынды деп үш кыстыг, бир оолдуг болуп, Бай-Даг сумузунуң ат-сураглыг, топтуг-то-маанның өг-бүлөзи болуп, оюн оя, чирин чире чурттааннар. Чон Бай-Дагның бай Кызыл Араптан дижир чүве. Кыстары шупту — башкы эр-темниг, огу — мал эмчизи. Уруг-ларының ортуну Валентина Кы-зыловна Араптан (Натсак) — Рос-сия Федерациязының алдарлыг башкызы, Хүндүткелдин демдээ, Октябрь Революциязы орденнер-ниң эдилекчизи, дээди категория-ның методист башкызы, ам-даа Самагалдай ортумак школазында ажилдап, чүс-чүс чаштарны өө-редип чоруур. Валентина Кызылов-на-ның бичи кызы Органа Доржуев-на — өөредилге, эртем болгаш аныяк-

Тыва эки турачылар дугайында парлалгага

тар политиказының сайыдының бирги оралакчызы, а өскелери — саң-хөө ажилдакчылары, юристер.

Дая Дүгеровна-ның ийи дугаар божан оглу Бай-Даг иргиттери анаа-ла «Чааш» ашак дижир. Ол өг-бени чыткан хой тургуспас, чымчак сизген сый баспас, оожум, чөптүг, топтуг-томаанның, шынчы кижилер чораан дижир. Ынчангаш ону чон хүндүлээр, ооң шын адын чык кыл-дыр кым-даа адавас чораанындан ооң адын дыка хөй кижилер бил-бес, чүгле «Чааш» ашак деп билер.

Агбаан Демчи ноянның хеймер оглу Эне Ширшинчапович Дирчин-чап (84 харлыг) меңээ Сагаачы чү-ве ийин деп адап бээр, черле до-кумент езугаар көөр-дүр дээш көдүреримге, шынап-ла, Сагаачы Чааш деп каанынга бузүредим. Ол «Чааш» деп адын бүгү назынында эдилээни ол чүве-дир.

Ол Бадыраа, Айыыжы, Биби, Сандамаа дээр дөрт оолдарлыг. Тыва чоннуң ыдыктыг чаңчылын барымдаалап, хеймер оглу Айы-жыны төрөли болур Иргит Көже деп кижиге азыраткан чүве-дир. Ынчангаш фронтуже Айыыжы Иргит Көже оглу деп документилиг чорутканы ол. Көже оглу Айыыжы Иргит Тываның эки турачы аттыг шериг эскадронунуң ниити соста-вының даңзында таптыг-ла 150 дугаары болуп кирген.

Үш дугаары база оол болуп чыгаттыңан. Ол журналист Алек-сандр Дембирельдин ачазы. Дем-бирел Сотпа Дүгер оглу ол. Мен дең-дүң билеп келиримге, ол акый-ны чон «Даңза кылыр» дижир чү-ве. Ол Бай-Дагның бедик тайгала-рының кызыл сөөскенин кадыр-гаш, чок дээр даңзаны кылыр.

«Бажиңайдан сөөскөн кезер Бай-ла Сөөлчер чуртумайны, Кызыл сөөскөн даңза кезер Кырган Сөөлчер чайлаамайны» — деп, чон бо-ла ырлажы бээрин дыңнап өстүм. Ол кызыл сөөскөн даңзаның бажын, соруулун, унун мөңгүн-биле чайырлааш, хоюглап, каастал, илчирбелг сет-киир-сөгүлүүрүн угулзалал каар. Ол чүгле даңза кылыр эвес, хер-рээжен улустуң каасталга херек-селдери: билектээш, билзек, сырга, чавага дээш, чүнү кылбас дээр. Ооң кылып каан эзер-чүгенин чон кайгаар. «Даңза кылыр» иргиттер-ниң чок дээр ус-шевер кижизи, ын-чангаш чон ол акыйны «ус-шевер кижилер болбазыкпе» — деп сактыр. «Даңза кылыр» акыйның оглу Александр Сотпаевич Дембирел — хоочун журналист, РФ-тиң Жур-налистер эвилелиниң кижигүнү, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы дээрзин сагын-дырып каайн.

Дөрт дугаар уруун Баппаа Ириксинмаа Дүгеровна дээр. Ириксинмаа Дүгеровна ажил-агый-

эледир, тонунуң эдээн тогладыр, идииниң улдунуң оюлду маңнап, бичии-бичии хемнерден каттышкан Сөөлчер, Тарлашкынның шулурааш кара суунга эштип, арыг-агаарын тынып чорааш, эрес-дидим дайынчы кылдыр доругун келген чаңгыс чер-чурттуум, тыва эки турачы Айыыжының дугайында чырыкче үнүп турган материалдарга немей чамдык чаа чүүлдерни тып, менден улуг өгбелерниң сактышкыннарында чамдык чүүлдерни «Мээң тиилелгем» деп конкурстун негел-дезинге дүүштүр амгы аныяк-өскөнгө таныштырып, оларның иштики делегейин байыдып, патриотчу тура-соруун көдүреринге деткимче болзун дээш тыва эки турачы Айыыжы Иргит Көже оглунуң дугайында бодумнуң чүүлүмнү номчукчуларга бараалгаттым.

жы, уран-шевер, кылбас-тутпас чүвези чок, угун салгаан кайгамчык кижилер. Ооң азырап, өстүрүп каан уруу Баппаа Анай Балдановна — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчы-ны, хөй уругларны өстүрүп, кижизидип, өөредип каан идегелдиг, «алдын холдуг» ажилчы, чоргаар ие.

Беш дугаар кызы Сувалчайны Чыргаланды сумузунга чурттап чо-раан төрөли болур Баткар деп кижиниң өг-бүлөзине азыраткан. Ынчангаш ооң документ езугаар ады төрөөн акы-угбаларындан аң-гы кылдыр Баткар Батчин-Хөө Ба-дарчы деп кирген. Төрөөн өг-бүлө-зинден ол Сувалчай деп аттыг үн-ген. Сувалчай азыраан ада-иезиниң өг-бүлөзине чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы ышкаш, эргим, ынак кызы кылдыр өскөн. Ол тыва херээжен кижиниң кылып билер ажилын шуптузун билер: мал-маган кадарар, ону саап, ооң сүдүндөн ак чөмүнү бүгү хевирле-рин кылып билер, иштенир, даа-раныр онзагай кижилер чораан. Ол Сириңмаа, Делгермаа деп кыс-тарны эртем-билгеге чедирген. Ка-йызы-даа — башкы эртемниглер. Сириңмаа-ның журналист чораан, Делгермаа-ны — Самагалдай шко-лазынга үр үеде ажилдаан, дур-жулгалыг башкы. Ол — Самагал-дайның хүндүлүг чурттакчызы.

Баткарларның өг-бүлөзине онзагай чүвези — ажил-агыйга ха-ны ынаа, чону-биле эптиг-ээлдек харылзаазы, улугну улуг деп, би-чинин бичии деп хүндүлээчели. Ооң Батчин-Хөө деп адын ниити чо-нарап билбес, а Сувалчай дээр бол-за, чыргаландычыларның улуг назылыгы эки билер.

Алды дугаар кызы Иргит Су-муяа Мандайовна деп бижиткен. Ол угбайны бичиизинден эгелеп Иргит Мандай Норбу биле улуг угбазы Иргит Дая Дүгеровна олар азырап өстүрүп каан. Ынчангаш Сумуяа Мандайовна дээр ол. Ол Дажы Шойжун Даваевич-биле өг-бүлө туткаш, Билий, Халый, Херел-маа, Хирингбаа деп уругларны өс-түргеннер. Халый, Анна Дажылар «Чаа орук» совхозтун сураглыг малчыннары бооп ажилдап чо-рааш, хүндүлүг дыштанылгаже үн-ген. Ам Кызылда уругларының уругларын азыражып чоруурлар. Өске уруглары Эрзинде ажилдап-чурттап чоруур. Дажы Шойжун-ович, Сумуяа Мандайовна-ның дугайында бижири болза, бүдүн төөгү, оларның дугайында Репин шаңналының лауреады, чурукчу, даш чонукчузу, бот-тывынгыр композитор, чогаалчы, Тываның культуразының алдарлыг ажил-дакчызы Бригад Дүпчүрнүн «Бис-тин аалдың кижилери» деп номун-дан номчуп болур.

Дая Дүгеровна-ның чеди ду-

гаар оглу Араптан Балзай Дүгерович дээр. Иргит Дүгер Чо-дурааович биле Иргит Мамаа Чам-зыриновна оларның өг-бүлөзине оглу. Балзай акый тыва кижиниң төөгүзүнде эң солун — эң ховар, чаагай, семис зыт-чөмни амзавас кижилер чораан. Ол акыйны зыт чивес, чүгле чыды-биле тодар боорга, чон «Эт чивес» деп шолу берген. Ол бедиксимээр, делгем хөрөктүг, мөгө-шыырак, хүнге арны хүрөң кылдыр додуга берген чоруур акыйны бистин өөвүс Бай-Даг шко-лазының муруну хавак кырынга ка-ды чурттап чорааны-биле эки би-лир мен. 1949 чылдың чайынында ооң бичии уруу төрүттүнген. Ол дойга, шынап-ла, зыт чивес кижилер болду. Ол эдидинден меңээ бичии-ден берген болза деп долгандыр дузалажып халып-ла турумда, боо-ва-боорзак, конфета-чигир, быш-такты булага каггаш, «кежээпей, эр хей» деп мактааш, чандырга-нын черле утпас мен ийин.

«Эт чивес» дээр Алексей Балзаевич Арапчааның төрөөн ача-зы ол. Алексей Балзаевич кырып келгеш, 1966 чылда мээң-биле кады институт доосту.

Эң сөөлгү сес дугаар божан уруун Иргит Натпит Дүгеровна дээр. Бай-Даг иргиттериниң эң улуг назылыг, колхоз-совхозтун үнде-зилекчилериниң бирээзи, сумунуң эң хүндүлүг кижизи Чопуй Балдир Лудуевич деп хоочунуң авазы Ир-гит Натпит Дүгеровна ол ийин.

Балдир Лудуевич Чопуйнуң ажы-төлү аажок хөй улус: Виктор, Тамара, Доржу-Белек, Клара, Клава дээш-ле баар. Огу Виктор бүгү назынында албан черлеринге ажилдап, «Чаа орук» совхозунга бухгалтерлеп чораан. Тамаразы — башкы, Кларазы — библиотека ажилдакчызы, Клавазы — хуу мал ажил-агыйлыг. Бичии оглу Доржу-Белек Балдинович «Чаа орук» совхозунун директорунга дыка үр үеде эки ажилдаан, СЭКП сьезди-зиниң делегадынга чедир депшит-тирип, сөөлгү үеде Эрзин кожуун чагыргазының даргазының оралак-чызынга чедир ажилдааш, хүндү-лүг дыштанылгаже үнген. Тура-сорукут, хей-ааттыг, чон-биле чугаалажып билер удуртукчу.

Гвардейжи Айыыжының салгал дамчып үнген дөзүн сайгарып ке-лиримге, шын-на Иргит деп төрөл аймактан укталып тараан, эрес-маадыр дайынчы, тура-сорукут, ажил-ишчи, ус-шевер, албан-дужаалдыг, Бай-Даг иргиттери деп аймактын алдар-адын бедик тудуп, камгалап чоруур, үзүлбес узун сал-галды бодараткан, улуг даялдыг бажыгалаан Иргит Дая (Долзатмаа) Дүгер уруунга черге чедир мөгөй-бишаан, бо материалды номчаан төрөл бөлүктөрниң чадазын ажы-төлдери ханы өөренир боор деп

бузүредим.

ГВАРДЕЙЖИ АЙЫЫЖЫ

Иргит Көже оглу А. (Севээн) 1924 чылда Бай-Иргит сумузунун девискээ лашкын деп черге төрүттүн хаил Белекпенович Су-«Тыва эки турачы айтты-рон» деп номунда Айыыжы ва эки турачы оолдар, как аразында эң-не аныяа тур-бижээн. Ол, шынап-ла, ын-дээрде ол Арат шеринче ийи хар улгаттырып алгаш Журналист А. Дембирел келиримге-ле шилгедек ду-ныг, шимченгир, ынчалза-дамчалыг, таваар чугаала-деп сактыр. Тываның А-риниче чорупканын авазы билбээн дээр. Ол элээн-кенде, оглунуң дугайында «Ок, ок даадым. Чорупкан Чорупкан сен бе? Амыр-ча болзунам» деп чалбарааш-ниң ханызындан бүгү-ле күзевишаан, оран-чуртунуң дик, ыдык чери Бай-Даг-геш, ийи холун чүрээнге ка-каш, тейлеп каан дээр.

Араттын революция-албан эрттирери-биле Сат-кейниң пулемет ротазына-жып, ооң шыңгыы, дорт-зинге чаңчыгып, дуржу-пулеметчу апарган. Дайын-дилгениң түннелин үндүр-Сат Бүрзеккей!

— Таак, таак! Бөгүнгү боодалга Иргит Айыыжы-лыг Очур, Биче-кыс олар-нер болган, ынчангаш аас-лын чедирип тур мен-чоргаар чугаалаар чораан

Тываның Араттын Ре-шеринге албан эрттирип ТАРН-ның кежигүнүне-намың бадылгергейин (б-холга тудуп хүлээп алган-чурттуң Улуг дайынчы-дар, кыстар-биле бир дем-диришкенин бижээш, не-шистиг эжелекчилерини-шаварынга белеткени бер-

1943 чыл сентябрь ай. А-эки турачы эш-өөрү-биле Ада-чурттуң Улуг дайынчы-танылган. Тыва эки тура-чы Тываның Нам Чазааның У-чулары, арат шеринге ше-лээлгези эрттирип турган-Кызыл хоорайның чуртта-дөргүл-төрелдери, чамды-таныш кыстары Улуг-Хем-үдөп, чагыг-сөзүн берип, орукту, кадык-чаагай чо-күзеп: «Улуг-Хемниң пар-укуп алыр чери болзун!»-жип ырлажып-даа турган

Олар Кызылдан үнгөш-Хемни кешкеш, Би-Хем-вилгениң Кара-Сугга докта-вет командьлал чериниң кы-эртер чөпшээрелин мана-ганнар.

1943 чылдың сентябрь-нерал-лейтенант Токага баш-Тываның күрүнө башын-Шивилигениң Кара-Сугга кээ-Арат Республиканың Чазаа-арат-чонунуң чагыг-сөзүн онча-менди тиилелгелиг-кээрин күзеп:

— «Ада-чурт ССРЭ дээш-ның арат-чону дээш! Гитлер-шеригни кам-хайыра чокка-шаварынче!» — деп кыйгы-генерал-лейтенант чугаа-зарга, Красныйның үрер-«Тулчуушкунче!» деп ыры-темпизи-биле ырлаштыша

ТУРАСКААЛ-САМБЫРА – ТӨӨГҮВҮС

Республикага чарлаттыгган «Мээң тиелелге» деп төлөвилелге хамаарыштыр Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалдарны болгаш өске-даа черлерни чаагайжыдар талазы-биле Чеди-Хөл кожуунуң Элегес сумузунда ажилдар база чоруттунган.

Сумунуң Кара-кыс Намзатовна Мунзук аттыг культура төвүнүн чанында тураскаал комплекзинин септелгезин бүрүнү-биле чоруткан, тураскаалдың чаагайжыдылганын кылган. Ында «Мөңгө отту» катал

кывыскан. Тураскаал-самбырага Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринин, 49 чаңгыс чер-чурттугларывыстың аттарын тускай сиилбип бижээн.

Ук тураскаалдың септелгезинге

улуг үлүг-хуузу Оксана Петровна Тыртык-Кара база сумудан спортчу Виктор Топтан-оолович Чооду олар кириштиргеннер. Олар тураскаалды дозулап чугайлаарына, малгаштаарына, плитка-биле шууткуурунга дузалааннар. Ол ыш-каш сумунуң клуб коллективи дыштанылга төвүн чараш-шиник кирип каастаарына дуза каткан.

Элегес сумузуңуң чагырга черинин даргазы Ульяна Каң-ооловна Ондар сумуга Тиелелгениң 65 чыл оюн төлөптий-биле демдеглээр дээш улуг ажилдарны чоруткан. Фронтжуче чоруткан бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың овуру-хевирин чурраан улуг плакаттарны кылдырткан, клуб даштын-да асканы өөрүнчүг болган.

Тураскаал-самбыраны селгээр ажилга деткимчениң ачы-буянын чедирген Чеди-Хөл кожуунуң бүгү-ле организацияларына Элегес суму чагыргазының, культура төвүнүн коллективтери улуу-биле өөрүп четтиргенин илередип турар.

Надежда МОНГУШ.

К.Н.Мунзук аттыг клуб директору.
Элегес сумузу.

Мөңгүн-Тайга чурттуг эки турачы Иргит Маадыр-оолдун чырык адынга тураскааттым

ХАРЫЛЗААЧЫ

Чазылдырган машинаның бузундузу
Чалыы хөрээм ханызынче шивейликти.
Тиелелге, чаңгыс-даа бол, базым немел,
Диштеримни ызырыпкан үңгел ор мен.

Ханым төктүп, мага-бодум суларай-дыр,
Хамык күжүм мөөңней туткаш, могаш кындым.
Салааларым билинместеп келгиче
Харылзаавыс шугумун так адыштаптым.

Алган даалгам бүзүрелдиг күүседир дээш,
Амы-тыным харам чокка өргүвүттүм.
Арын-нүүрүм шынчы берген даңгыраам дег,
Арат-чонум мурнун орта арыг болзун.

Мага-бодум өттүр дамчаан харылзаавыс
Маадырларның адын адап мөңгөжитсин!
Юрий ТУҢ-ООЛ.
Чаа-Хөл кожуун.

МААДЫРЛАРГА МӨГЕЙДИМ

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва эки турачылар эрес-дидим маадырлыг чоруун көргүскен. Совет Эвилелинче немец-фашистерниң оор езу-биле халдааны бүгү чонунуң килеңин оттурган. Тыва ССРЭ-ден ангы күрүне турган-даа болза, бүгү талазы-биле ачы-дузазын көргүзүп, дайынче эң ышылгараңгай оолдар, уругларын чорудуп турган. Оларның аразына Кыстаа Каражыкович Ондар база Дыртык Чысымаевич Ондар турган. Кыстаа Ондар хевир-сын талазы-биле көрүштүг кижжи чораан. Улуг, делгем дурт-сынның, эрес карактарлыг, кырлаң хаайлыг, сөс бүрүзүн чиге болгаш шийтпирлиг чугаалаар. Ол шеригже 21 харлыында чоруткаш, сержант эргелик келген. Кыстаа Ондар Тываның аъттыг шеринге долу өөредилгени эрткен. Аъттың маңы-биле халыт-пышаан, ийи талада талдарны селе-биле кыргый кезип эрте бээр турган.

Кыстаа 24 харлыында 1943 чылда эки турачы эш-өөрү-биле дайынче аъттанган. Оон кадайы Шаңгыр Норбу-Самбуевна Ондар өөнүн ээзинин бүдүн-бүрүн ээл келиринге идегеп, карааның чажын чодуп тура, удеп каан.

Кыстаа Ондарның ачазы — Каражык Шырапович Ондар, авазы — Олаа Торлааевна Устүү-Ишкинге чурттал чораан. Эки турачылар Улуг-Хемни паром-биле кезип турда, Кыстааның ачазы таалың ишти хүнезинин оглунга тут-суп, дыңзыг куспактап байырлашкан. Ада-мези оглунуң соондан ак сүдүн чажып, тейлеп арткан.

Өөнүн ишти Шаңгыр хой кежитон, хол-хаптары даарааш, ады-биле катый ынак эжинче чорудупкан.

Дайын-чааның каржы-дошкун, берге хүннерин баргаш-ла көрүп эгелзэннер. Дээрден-даа, черден-даа чаашкын дег ок чаап, ыш-бус кедереп, чер-дээр сириңейип турган. Кыстаа Ондар танк-биле адар шериг салбырының командири турган.

Нитиизи-биле Сүт-Хөл девис-

кээринден хой кижжи дайынче чоруткан. Украинаның Ровно хоорайын хостап тургаш, тыва шериглериниң хой кезин амы-тынындан чарылган. Алдыы-Ишкин чурттуг М.С. Ооржак Ровно хоорайны хостажып тургаш, хөрөк талазынче атыргаш, мөчзөн. Оон тураскаалын скульптор Товариштай Ондар чуртунда кылып каан. Ол-ла кудумчуну оон ады-биле адаан.

Кыстаа Ондар «Эрес-дидим чоруу дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Оон эжи Дыртык Чысымаевич Ондар танкист эштери-биле маадырлыг чоруун көргүскен. Ол — 11 тыва танкистерниң бирээзи.

Кыстаа чер-чуртунга ээл чанып келгеш, чону-биле ужуражып, карааның чажын чодуп тура, дайын шөлүндө кагдыгган эштерин сактып чугаалаар. Кызыл-Тайга суур-нуң бир кудумчузун Кыстаа Ондарның ады-биле адаан.

Апрель айның 29-30 хүннеринде Кыстаа Ондар биле Дыртык Ондарның чырык адын мөңгөждиди-биле Кызыл-Тайга суурга оларның тураскаалын тургускан. Кызыл-Тайганың чагырга даргазы Маадыр Ондар база Кыстааның уруу Хуна Сарыглар кызыл кожааны кезип, тураскаалды ажиткан. Чыылган чон адыш часкап, улуг байырларды эрттирген. Улуг назыыллар, аныктар, өөреникчилер оюн-тоглааны көргүзүп, чонну сонуграткан. Шыдыраа маргылдазынга Кыстааның оглу Даш-оол Ондар бирги черни ээлзэн. Хол бөмбүү-нүн маргылдазының киржикчилеринге хүндүлүг бижиктер, өртектер белектерни тывыскан. Чадаг-терге чарыжы, бичии оолдар хүрежи бедик деңгелге эрткен.

Кыстаа Ондарның: «Кажан-даа дайын болбазын, ажи-төлүвүс амыр-тайбын, аас-кежиктиг чурттазын, амыдырал агым хем суу дег арыг болзун» дээн күззешкиннери бүдүп-ле чорзунам! Тиелелгениң 65 чыл ою-биле дайынга мөчзөн маадырларга мөгейдим.

Сандю ТЮЛЮШ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчы-зы, күш-ажылдың хоочуну.

киришкен. Ровнонуң туубу заводун, демир-орук четкизин немец-фашисттер эжелекчилерден хостаарына база киришкен. Ровнонуң чигир заводун камгалап алыр дээш тулчуушкунга немец пулемет-чу-биле удур-дедир кам-хайыра чок аткылажып, дайынны туюлунга чедир чок кылышкан. Сурмичи суурну хостажыр улуг тулчуушкунга кирип, шаап халдап келген немецтерге пулемеду-биле үзүткел чок боолуп кээрге, оон пулемеду изээш чазылган. Изиг тулчуушкун үезинде пулеметту соодар чай чок болган. Айыыжы ырак эвесте, чанында чыткан дайынчының винтовказын алгаш база бир элзэн дайыннары узуткаан. Ол тулчуушкунга ол балыгланган, ынчалза-даа дайын шөлүн кагбаан.

Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиумунуң Чарлы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынына немец-фашисттер эжелекчилерни узуткап чок кылырынга кириген эрес-маадырлыг чоруу болгаш Тыва Арат Республиканың дайынчы даалгазын үлгерлиг күүсеткени дээш эки турачы аъттыг шериг эскадронунуң пулеметчу дайынчызы, гвардейжи Иргит Айыыжы Көже оглу Тыва Арат Республиканың ордени-биле шаңнаан.

Гвардейжи Айыыжы өске эш-өөрү-биле кады Совет Эвилелин немец-фашисттер эжелекчилерден хостажып, төрзөн Тывазына ээл келгеш, Эрзин кожуунуң шериг комиссариатына ажилдап эгелзэн. 1948 чылда тургустунган «Чаа орук» колхозунун баштайгы кежигүннеринин бирээзи. Бодунуң назы-харының аайы-биле Янчаң Давааевна-биле өг-бүле болуп, Чөгей деп черге инек малдап эгелзэн. Чаа тургустунган колхозтуң экономиказын хөгжүдери-биле чаа уксааның хойларын өстүреринин дугайында чугаа тарай берген. Көже оглу Иргит Айыыжы өөнүн ээзи-биле инектерин дужаагаш, каракуль, сараджин, тыва хойлар өстүрер 4 дугаар хойжу бригадала малчыннаан. Хой бригадала ажилдап тургаш, бедик үрө-түннелди чедип ап, совет улустун Ада-чурттуң Улуг дайынына тиелелгезинин 30 чыл оюн таварыштыр Тыва АССР-ниң Президиумунуң Хүндүлүг бижии-биле шаңнаткан. «Чаа орук» совхозунуң хойжу 4 дугаар бригадалың бригадири Байыроол Чорбаевич Севилбаа мынчаар сактыр: «Иргит Айыыжы Көже оглу — хой санныг дайынчы шаңналдарның эдилекчизи, ол Тыва Арат Республиканың ордени, «Ада-чурт дайыны» ордениниң бирги чергези болгаш «Эрес-дидим чорук» дээш база юбилейлиг медальдарның эдилекчизи, «Чаа орук» совхозунуң үндезилекчилеринин бирээзи, хой уругларны кижизиткен болгаш өөнүн ээзи Янчаң Давааеваның идегелдиг чөлөнгийжи чораан».

Ол өөнүн ээзи Янчаң Давааевна-биле тос уругларны өстүрүп кижизиткен: 3 оол, 6 уруг. Виктор — тудугжу, Таня, Аяна, Валентина — малчыннар, Валера — тежежи болгаш чылгычы, Ою, Салбакай, Кара-кыс — сайгарлыкчылар.

Ол өөнүн ээзи Янчаң Давааевна-биле тос уругларны өстүрүп кижизиткен: 3 оол, 6 уруг. Виктор — тудугжу, Таня, Аяна, Валентина — малчыннар, Валера — тежежи болгаш чылгычы, Ою, Салбакай, Кара-кыс — сайгарлыкчылар.

Ада-чурту ССРЭ-ни камгалаарда, Арыг ханын, амы-тынын харамнанмаан, Колхоз, совхоз тургусчурда үлүүн кирип, Холу дыңзыг, соруу бедик ажилдаан, Хожун малдап, экономну хөгжүдүшкен, Ховар шалып малчын атка база четкен Гвардейжи Айыыжының

Кылган ижи төөгүгө мөңгө артар.
Эмзимаа НАМЗАЛ,
РФ-тиң Улус өөредилгезинин тергинни.

“ШЫННЫҢ” почтазында

Чаңгыс чер-чурттугларывыс

ДУСТУГ-ХЕМГЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Бо чайын Шуйнун Дустуг-Хем аржаанынга дыштанып, кадымны быжыктырып чордум. Дустуг-Хем — кайгап ханмас чараш бойдустуг оран.

Ол аңаа чаңгыс катап чораан кижиниң сагыш-сеткилинден ыра-вас, катап-катап барыксаазы келир чер. Дустуг-Хемге чеде бээрге, сагыш-сеткил чырып, аарыг-аржык чайгаар-ла намдай берген ышкаш сагындырар.

Бо аржаанга чеди хонук дургунда дыштандым. Ол үеде аңаа Би-Хемден, Чеди-Хөлдөн, Улуг-Хемден, Мөңгүн-Тайгадан, Чөөн-Хемчиктен, Кызылдан, Ак-Довурактан, Бай-Тайганың шупту сумуларындан иитизи-биле 300 ажыг кижилер турдуус. Оларның аразында кандыг-даа онзагай, солун салым-чолдуг, аажы-чаңгыс кижилер бар. Аржаанга чыгып келгеннер удаа-дараа солун ужуражылгаларны организастан турдулар. Кежээлерде улуг оолдарның (18 харга чедир), бичии оолдарның (11-16 харлыг) хурежи, хол бөмбүүнге оолдар, уруглар аразында маргылдаалары болуп тургулаан. Ужуражылгалар аразында Москвада Тываның Төлээ чериниң ажилдакчызы, алыс боду Бай-Тайганың Көл-Сөөк чурттуг Розалия Иргитовна Сашникова-биле болган ужуражылга онза солун кылдыр эрткен.

Р.И. Сашникова бодунуң кызымак, шудургузу база сорукур чүткүлдүү-биле Москваның технолог институтун чедишкенин доозуп алгаш, Москвага ажылдап артып калган. 1992 чылда XIV Далай-Лама башкыны Тывага кээриниң белеткелинге идепкейлиг киришкен кижилерин бирээзи. Тываның Төлээ черинде ол 16 чыл үзүктел чок ажылдап турар. Розалия Иргитовна Москвада ажылдап, өөренип-чурттап турар Тывадан барган кижилерни таныыр, оларның-биле быжыг харылзаалыг. Оларга шуптузунга шыдаар шаа-биле дузалап турар, эриг баарлыг кижилер деп чүвени ол ужура-

жылга көргүстү. Ужуражылгага киришкен 100 ажыг кижилерниң аразындан безин Москвага Розалия Иргитовна Сашникова ачы-дузанын көргөн 3 кижилер өөрүп четтиргенин илередип турдулар. Бир улгады берген ава кижилер 11-12 хире харлыг уруу-биле кады Розалия Иргитовнага чедип кээп, ону кус-пактап, ыгларышаан чугаалап турду. Ол угбайның уруу таныы бөлү-биле Украинаның Одесса хоорайында чораан чүве-дир. Дедир чанып бар чорда, кызыгаарга оон документилеринде шын эвес чүүл бар дээш, ону Россияга кирибейн барган. Бичии кижини чааскаандырзын черниң-черинге кааптар эвес, башкыларының бирээзи оон-биле кады чыдып калган. Ынчап турда, акша-көпөз чедишпестеп, байдал бергедей берген. Харын-даа болза ында элчин дамчытыр Москвада Тываның Төлээ чери-биле харылзажыр аргалыг болган. Бо нарын айтырыгны үзе шийтирилээрде Розалия Иргитовнаның кызымак-кай, тура-сорукур чоруу улуг салдарлыг болган.

Тывадан артистер, делгелгелер келирге, оларны машина-балгат, аалчылар бажыны-биле хандырар дээш, оон-даа өске кандыг айтырыглар турбас дээр. База ол ышкаш Москвага өөренир, эмчилээр дээш келгеш, акша-көпөз оорлаткан, турар-дүжөр чер дээш түрүн кижилер кайы хөй. Розалия Иргитовна оларга шуптузунга дузалажыр. Ужуражылга үезинде ол бо-ла бүгүнүң талазы-биле улус-чонга чагыс-сөзүн берип, аңаа эрткен спортчу маргылдаага деткичилеп, түнеллинде «Кызыл-Дагга кел даан, өңүк» деп ырыны чыылганнарга бараалгатты.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг башкызы,
күш-ажылдың хоочуну.

Чылдар болгаш кижилер

ИВИ МАЛДААН АҢЧЫ СЕРЕП

Тываның алдарлыг херэеженнериниң бирээзи, «Тываның алдарлыг херэеженнери» деп номда ады кирген Бараан Чурукпановна Серептин чырыткылыг овор-хевиринге тураскаадып, оон кылып, бүдүрүп чораан ажил-ижи-биле таныштырайн.

Бараан Чурукпановна 1923 чылдың чеди айның 1-ниң хүнүнде Өдүгенге аңчы-ивижил, бөдүүн өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Бичизинде-ле ада-иезинге дузалажып, баштай анайлар баглажып, оон малды саап өөренип алган. Үе-чегези уруглар, оолдар-биле бир демниг ивилерин аңгы кадарып хүнээр турган. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бергенде Бараан Чурукпановна 18 харлыг турган. Дайын үезинде фронтка дуза кадарынга, белек чыырынга кирип турган.

Дайынның кадыг-дошкунун арат чонга дамчыдып кээп турган тускай комиссия кижигүннериниң дыңна-дындан чонун немец-фашистерге килең-кылыы хайнып, улам сорукур кирип ажылдап кирипкенер. Төрүн чуртунуң тирилелгези дээш, кандыг дузаны көргүзерин бодап, аныяк Бараанның сеткил-сагызы дүвүрүп турган. Олурган кижилер ай кешпес, чыткан кижилер чер албас дээш Бараан булганып кирипкен. Адазының сыйда боозунуң окчепсез уруунуң белеткеп оларын авазы бүдүү көрүп олурган. Бараан Чурукпановнаның авазы угундан дарган кижилер чораан. Уруунуң кайнаар белеткенип турарын айтырган: «Алды-киш, диниң сүрерин ол бе?» «Өөрү уруглар, оолдар-биле эдер-жип алгаш, ишкээр хем кирип, диниңээр улус бис дээш белеткенип турары ол-дур» — деп, авазы мындыг. «Эр улустан чүзү дудаан деп, чеже-ле өг ээлеп олар чүвөл, келир үеде чуртталгазынга-даа өмөк-дөмөк болур ыйнаан» дээн адазы-

ның сестери хилис барбаан. Бараан оолдуг, кыстыг, орден-хавыялыг болуп, ийи удаа депутаттап, район Советиниң депутатынга удаа-дараа сонгудуп чораан. Тожу кожунуң хүндүлүг хамаатызы аттың эдилекчизи. Азас ортумак школазының башкызы, музей булуңун тургускан Татьяна Тюлюшова Кушкаш Бараан Чурукпановнаның күрүнеге дужааган өлүк-диининиң санын айтып, үре-түнелдиг ажылын делгеп көргүскөн. Амгы үеде аныяк салгал оон музейде чуруун көөр аргалыг болуп, күш-ажылын бедик үнелеп чоруур.

Бараан Серептин мынчаар сактып чугаалап органы база бар:

— Тыва бижик чаа-ла тыптып турда, чеди харлыг турган мен. Аныяктарның чаа бижикке өөренир сундулуун магадап турдум. Ачамга чымчак пөштен калбак ыяш чондуруп алгаш, ону үс-биле чаап алгаш, хүлдедип алыр мен. Оон улуг акыларымның бижип алган үжүктөрүн өттүндүр бижири мен. Ынчан чайлаг школазы база турган. Дайынның каржы-дошкун үези совет шеригниң болгаш тылда чонунуң тирилелгези-биле доозулган. Сөөлүнде чуртка дыка берге үе турган — аш-чем чок, хемчээлдиг бээр. Ол үеде Оо сумузун тургузуп эгелзэн. Мээң ада-ием ынаар көжүп келген. Аревз кижигүнүңе киргеним соонда, мени Бараан Дагбажык-биле Тожамар арбанынче башкыладып чорудупкан. Ол черниң улугун үжүк-бижикке өөрткен бис. Черле ынчаш башкылап чоруу-

рум мурнунда тыва бижик дулуум кончук турган. Эң мурнап, бодунуң билим-лимни көргүзе берген мурнунда бир дугаар со Оонун чону Көк-Дөштүг бадылаан бис, комиссия нүңгө Михаил Кенден сууген.

Бараан Чурукпановна ында Тоора-Хем ортумактын башкызы Аринна «Чекпелимни» деп ному чаар бижээ. «Аңчы Сереп» сонда-ла күрүнеге 700-800 дужаап турган. Тываның чызы Юрий Кюнзегеш номунда:

«Аңчы Сереп өлүк-ди Алды-киш бооп хуулг. Агыйларның экин кал. Англияда чеде берген Бараан Серептин база Елизавета Кенден база аңчы чораан.

«Ак-көк хемниң үңгө Аккыр баштыг Өдүгө Арбын көвей иви мал Аңчы уруу Сереп ында ТР-ниң культуразының ажилдакчызы Василий Дыбизен.

Бүгү сактыышкыннар болза, саазынга ол кайы Бараан Чурукпановнаның тунуң ажил-ишчи чонун бижип шыдавазымза-д Тываның алдарлыг хериниң бирээзи Бараан пановна Серептин чыр овор-хевиринге тураскаа. «Аңчы уруг Бараан С Амыр-дышче кире бе Ажы-толү, чону бисте Алдар-адун сактып ч Салчак-оол Тожу кожун.

• Хууда бод

Спорт

ЭКИ БЕЛЕТКЕНИР

Республиканың малчыннарының бо чылгы Наадым байырлалының спортчу маргылдаалары Кызыл хоорайның спортчу шөлдөринге эрткен. Ынчангаш оон аалчылары кол-кол спортчу маргылдааларны республиканың найысылалынга, чаа, чараш стадионга, спорт-комплекске көөр аргалыг болган.

Кожууннардан келген аалчылар Кызыл хоорайның хүндүн хүнге чаартынып оларын онзалал демдегеп турдулар. Арыг-силег база айыраң-каас чечектер-биле каастаттыг кудумчулар, чаа оруктар хамык улустуң байырлыг хей-адын улам көдүргөн. Бо мындыг улуг ажылдарны кылып чорудуп турары дээш Тыва Республиканың Чазаанга болгаш Кызыл хоорайның чагырга черинге өөрүп четтиргенисти илередир ужуруг бис.

Тываның 5 чыл аттыг стадионга Наадымның, а ынчап кээрге, бо чылгы кол хүреш маргылдаазы эрткен. Көрүкчүлөргө хөй деп чүвезин! Кижилер бажы кизирт...

Мен каш шак бурунгаар стадионга кел-зимзе-даа, дөмөй-ле олурар чер тыппадым. Ынчангаш узун хүреш маргылдаазын туруп алгаш көөр ужуруга таварыштым. Шынын чугаалай: шыланчыг чорду.

Бо чылгы Наадым хүрежиниң тирикчизи Седен-Очур Кара-Салдың дугайында элзэн билдир мен. Оон бичии дүңмазы база хүрежир кижилер. Чаа чемпионун адазы Павел Кара-Сал Тываның бир шыырак мөгелериниң бирээзи чораан. Ол «Тилелге» совхозка директорлап-даа чорду. Алыс чурту — Сүт-

Хөлдүн Бора-Тайга. Оон адазы база мөгө Сурат Кара-Сал деп кижилер.

Келир чылын Кызылга моол дылдыг чоннарың делегей шуулганы болур. Ынчап кээрге оон спортчу маргылдаалары база-ла найысылалга эртер. Бо улуг шуулганга амгы үедең эгелеп белеткенир болза эки. Стадионнарга улус олурар черлерни немей салыр, автомашиналар доктаар тускай черлерни белеткээр.

Мөгө салыкчыларының хеп-сынынче, салыглар үезинде кыйгы-йөрээлдеринче кичээңгейни угландырар, тыва чараш чаңчыларны сагырынга белеткээр болза эки. Оон аңгыда тыва оолдарның белеткелин күштелдирери чугула. Эң шыырак мөгелерни белеткелче хаара тудар. Моолдар Тывага ыялап-ла чедишкенин хүрежирин кызыдарлар.

Республиканың чамдык хоорайларынга, чижээ, Шагаан-Арыгга, Ак-Довуракка, бут бөмбүү ойнаар кылымал чаа шөлдөргө тудар деп турарын билдир мен. Спорттун бо хевирин, шынап-ла, катап дигизер үе келген. Ак-Довуракта бо спорт шору сайзыраан, чүге дизе, ол хоорайда Владимир Кара-Сал дээр тренер шагдаа оол бар. Кожууннарда чаа шөлдөргө кестүп кээп турары-биле бут бөмбүүнүн талаакчылары база улам көвүдээр боор дээрзинге бүзүрел бар...

Алексей ОНДАР.

Кызыл хоорай.

ЧҮГЕ ӨРӨЛЕНИП ТУРАР БИС?

Республиканың чурттакчы чонунуң электри энергиязының талазы-биле өрөленип турарының бир чылдагаанының дугайында бижикиседим.

Мен электри энергиязы дээш ай санында, азы ийи айда чаңгыс катап электри санаар дериг-херекселдин көргүзүглери езугаар доктаамал төлөп турар мен. Шак ынчаар төлөп турумда-ла, 2009 чылдың декабрь айдан эгелеп «Өрелиг силер» деп бижик кээп турар апарган. Пат-ла кайгап, төлөп турганымны херечилеп турар бижикитерни чыып алгаш, сумунуң экономизинге апаргаш катап санап, сайгарып көөрү-биле берип каан мен. Элзэн болганда ол: «2300 рубльди ажыг төлзөн-дир сен, ам ол түн төнгүжеге чедир амдызында төлөвес сен» — дидир. Ынча дээрге шуут элдепсинип, оон оозунга шоолуг-ла бүзүрөвейн, көргүзүглери езугаар улаштыр-ла төлөп турган мен. Ынчаар төлөп турумда-ла, бо чылдың март, апрель айларда мырыңай 5600 рубль өрелиг силер деп саазын келди. Ам канчаар, анаа олурар эвес, ол бижикитерни, төлөп турганым саазыннары (квитанцияларны) база-ла чыып алгаш, Ак-Довуракта электри энергиязы дээш харылап турар черге чеде бердим. Ол черниң бухгалтерлери мээң хууда санажылга агар санымны компьютерден дораан тыпкаш: «Кандыг-даа өре чок улус-тур силер. А бо

бижикитерни Кызылдан чорудуп турарлар ам херекке албаңар» — деп. Ак-Довурактын электри энергиязы дээр чери чурттакчы чонну ко баазында бүрүткөп алгаш, электри энергиязының шигээдилгезин көргүзүп турар езугаар оон санажылгазын шын чорутар чер-дир деп билдим. Моон алыс такчы чон-биле санажылганы Кызыл энергия чери шын эвес чорудуп турар дээр.

Электри энергиязы дээш өрөленип бижикитерни сумунуң чагырга черин дуптарга, чонга ол тарадыптар. А бижикитерде айтыкан түн езугаар төлөп турар чоннуң чыгырында чонунуң чыгырында баарга, ындыг санныр ында болуп турар. Мээң таварылгамда ышкы өрөзи чок кижилер безин мындыг чыгаржып турар-дыр. Мону бодаарга менде ындыг өре-шире түнүн салып бүдүн республиканың өрөзи чүс алыс рубль чедип турбайн канчаар. Бүдүндө турар органнар, эрге-чагылар шак бо чүүлду кичээңгейге алгаш, налдазын, хайгааралын эки тудар чыгаржып турар. Оон түнелинде «Тыва ААН-ге чурттакчы чонунуң хөй өрөзи чадавас.

Демит-оол
күш-ажылдың

Эрги-Барлык сумузу.

ТЫВА ААС ЧОГААЛЫНЫҢ ШИНЧИЛЕКЧИЗИ

ТГШИ-ниң аас чогаал секторунун башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемнеринин кандидаты **Антонина Саар-ооловна ДОНГАК** — «Шын» солунун бөгүнгү аалчызы.

Антонина Саар-ооловна, бодустан алдын-сарыг биле бүргеткен башкы айың-түптүгениннен бээр мухарлааныңар болгай, эртем байыр чедирип, эртем бидиктеринче ам-даа ужурагыңарны күзө-

Мугур хар дээрке кижини на-эңне онза үези болгай. ааралын шүгдүнүп, ажыл-агый-сыйгарып үнелээр, боданыр... үе-шаг туружунга турбас, үе-чедип келир, бүдүр-аарал-ижини, чедир кылбаан-ктерини четчелээр апаар. ан-на арын-нүүр, алдар-ат-ел чок сындырып келир, үнүшкүн эгелээр. Бодуну, ла, бичии бараскан кылдыр сен — мону кылбаан, дүүнү бозн, өскени четтикпээн, үш-түрүндүрбээн дээн ышкаш, бодалдар кижиниң бажын-редип-ле эгелээр. Ындыг бай-аагыңа чогаалдыкчы ажылдыг-а, аарышкылыг, ол чүүл эр-база дорт хамаарылгалыг. дар, хайгааралдар, шинчи-айгамчык чүүлдер төнчү Тыва чонунуң төөгүзү, дылы, уразы кижини магадап ханмас. Тываларны шинчилээр эртем-новедение) ам-даа аныяк, нар көвей, чүгле кылыр, апаар.

Антонина Саар-ооловна, эртем-билигже чүткү-кижи болуп хевирлетти-ада-иезиниң салдары, аны сагыш салышкыны-аа-аажок улуг болгай, ада-иеңер дугайында-а чугаалап берип көрү-

ңерем.

— Мээң ада-ием — көдээ интел-лигенцияның төлээлери: ачам Саар-оол Чанзанович — башкы, авам Кира Ондаровна — акушер-фельдшер эмчи, хөй чылдарда совет, партия ажылдарына, улус өөредилге черинге ажылдап чораан. Оларның менээ чедирген салдары үнө чок, бодуну чүгле ада-иемниң аас-кежиктиги, чассыг, хайыралыг уруу кылдыр бодавы-шаан, ынчалза-даа шупту чүвеге хамаарылгалыг болуру, кижилерге дузалаар чорук, кандыг-даа херекке харыскалганы чүктээр деп негелдени оларның ачызында бичимде-ле билип, шингээди алган мен.

— Бичинерде кым болур кү-зелдиг турган силер? Ол күзе-лиңер боттанган бе? Кайы эр-темге эң-не ынак, сонургалдыг чораан силер, Антонина Саар-ооловна?

— Школага геолог азы архео-лог болур күзелдиг турган мен. Чүге-ле ийик, ол ийи мергежилдер менээ аажок солун турган, экспе-диция деп сөс менээ аажок тывы-зыксыг, романтика-биле хол-башкан онзагай кылдыр дыңналыр турган. 3 класс соонда чайын Өвүр-нүн Чаа-Суур чанынга соңгаартан келген биологтарның экспеди-циязынга ойт, үнүштер чыып, өске уруглар-биле кады ажылдап турган бис. Ынчан баштайгы шалыңы алганым уттундурбас. Альпинист болурун база күзеп турган мен, бичии кижини ону тускай мергежил деп бодап турган мен. Чеже-даа филолог болзумза, амгы үеде археология — ажылымның аайы-биле мээң база бир сонургалым,

ынакшылым, хандыкшылым. Мээң ынак эртемим филология — дылдар, литература өөренири, төөгү, этнография, философияга база аажок ынак мен. Европаның, Азияның буруңгу-даа, амгы-даа үениң уран чүүлүгө сонургалым бар.

— Делегейде ат-сураглыг дээди өөредилге чери — Ленин-градтың (Санкт-Петербургтун) күрүне университетинче өөре-нип киргениңер база студент чылдарыңар, башкыларыңар, эш-өөрлериңер дугайында сактып чугаалап көрүңерем.

Эртемден-биле чугаа

— Студент чылдарым — эң-не солун, аас-кежиктиг, уттундурбас. Мээң эш-өөрүм делегейниң аңгы-аңгы чурттарында ажылдап-чурттап чоруур — Европа, Америка, Новая Зеландия, Япония дээш, кайда чок дээр. Интернеттен шупту бот-боттарывысты тыпчып, чагаалажып турар бис. Оларның аразында док-торлар, профессорлар, дипло-маттар, очулдурукчулар, шериг улус, башкылар дээш, оон-даа өске кижилер бар. ЛКУ-нуң Чөөн чүк факультетинин диплому делегей-ниң кандыг-даа чурттарына үнелиг. Хааный Россияның үезинден бээр Чөөн чүк шинчилели Санкт-Пете-бург, Казань университеттеринде сайзыраңгай. Мында делегейде билдингир башкылар, профессор-лар ажылдап турар. Моол-төвүт дылдар кафедрасының башкыла-рынга чүгле черге чедир мөгее-дир мен. Олар бистерни эртем-би-лиге, культурага, кижизиг чорукка өөрткеннер.

— Эртем ажылыңа сонуур-галыңар кандыг янзылыг отуп келгениң? Амгы үеде кылып ту-

рар эртем-шинчилел ажылдары-ңарны бистерге сонуургадып көрүңерем.

— ТДЛТЭШИ-ге 1985 чылда ажылдап кирген мен, институттун улуг эртемденнери аныяк ажылдак-чыларны аажок деткир турган. Ынчалза-даа негелде дыка шың-гы, ылаңгыя институттун дирек-тору Ю.Л. Аранчин, А.К. Калзан, Д.А. Монгуш, М.Х. Маннай-оол, В.Ч. Очур, К.Д. Аракчаа, Б.И. Татаринцев, сектор эргелекчизи С.М. Орус-оол, З.Б. Самдан, А.Э. Г. Уланова, М.П. Татаринцева, К.А. Бичелдей, Ч.М. Доржу дээш, өске-лер-даа мээң салым-хуумга кайгам-чык үлүүн киригеннер. Олар шупту — мээң эң-не хүндүткелдиг, чор-гааралдыг башкыларым.

Амгы үеде кандидат ажылым-ны уламчылап, тыва аас чогаалы-нын Чөөн чүк чоннарының лите-ратуразы болгаш аас чогаалы-биле харылзаазын шинчилеп турар мен.

— Аас чогаалының улуг жан-ры тыва тоолдарының шинчи-лекчизи болгай силер. Тыва тоолдар болгаш ооң ужуру-тка-зын база онзагайын шинчилек-чинин көрүжү-биле чырыдып көрүңерем.

— Тыва тоолдар аажок кай-гамчык, кижини кайгап ханмас бай-лак дылдыг, ханы уткалыг, чараш уран-чечен аргаларыг, бот-тус-кайлаң эстетикалыг. Тыва тоолчу-ларның бо бүгүнү амгы үеде чедир биске кадагалап бергени — бистиң аас-кежиквис, кезээ шагда төдүп четпес шыгжамырывыс. Тыва улустун тоолдары ам-даа чедир шинчилеттинмээн, кылыр ажыл ам-даа бажын ажыр.

— Ажыл-иш, аал-орандан аңгыда, кижиниң делегей кө-рүүшкүнү, херээжен кижиниң сонургалы-ла хөй болгай. Силер бо талазы-биле делгем көрүштүг, хөй талалыг сонургалдыг бол-

гай силер. Херээжен кижиниң чаражы чүдөл?

— Кыс кижини болуру кончук улуг харыскалга, улуг ажыл, улуг сагыш-сеткил. Херээжен кижиниң частырыг кылыр эргези чок (эр улус чамдык-та ажы-төлүн-даа каггаш чоруптар), ооң күжү, чажыды ажы-төлүнүн, ада-иезиниң, эш-өөрүнүн, ажыл-ижиниң мурнунга харыскалга-зында, оларга ынакшылды берип шыдаарында. Долгандыр байдуска, төрөөн чуртунга, дириг амытаннарга хумагалыг болуру, оларны магадап чарашсынып, чоргаарланыры дег, аас-кежик чок. Арыг агаарывыс, тайбын, көк дээривис, ногаан тайга-ларывыс, ак-көк дагларывыс, ар-жаан-сугларывыс биске күштү бе-рип, хей-адывысты бедидип турар.

Тываның төөгүзү Төп Азияның чоннарының төөгүзү-биле сырый харылзаалыг. Моолдун ховула-рынга, Тываның делгемнеринге хал-дып чорааш, кижиниң херээ чай-гаар-ла ырлай бээр, каракка бурун-гу үениң чурумалдары көстүп, бо девискээрге чурттап, дайылдажып чораан бистиң өгбелеривис болур көшкүн төрөл бөлүктөриниң амыды-ралы, бедик культуразы, арын-шы-райы чураттунуп келир. Тыва чон кандыг-кандыг (скиф, гунн-сармат, түрк, уйгур, моол дээш, оон-даа өске) ханнардан бүткен, чүзүн-бүрүн овор-хевирлиг, кайгамчык чараш салым-чаяанныг, байлак сагыш-сеткил культураныг, чаагай чаңылдарлыг чон деп ханы би-лиштин тургустунуп келир. Ынчан кижини чоргааралга алзып, аас-кежик долуп, төрөөн чуртунга, чонунга бүзүрелиң, ынакшылың улам делгеп калбарар.

— Бистиң сонуургаан айты-рыларывыска харылап берге-ниңер дээш улуу-биле четтир-дивис.

Интервьюну институттун аас чогаал секторунун ажылдакчызы Чечек ЧОНДАН кылган.

ӨРЭЭН ШКОЛАЗЫНГА БЕРДИНГЕН

Антонина Тас-ооловна — Кызыл-Арыг чурттакчызы. Ол бо орус, тыва ийи класс-е школа турда-ла, тө-чөринге өөренип чо-Ортумак ниити билигни-ндан каш километр-турар Балгазынче-иң соогу, частың өлү-күнүн-даңнын кы-чорааш, чедип алган. үеде Кызыл-Арыгда, чөлче сайзырап, езуп-турда, ортумак школа-тору болуп ажылдап

суурга ортумак шко-1980 чылдарның төн-е үндөзилээн, а 1992-ниити билиг өөредил-е чаа бажыңныг бол-кан ортумак школына-Арыг суурга ажытпа-аргазы чок апарган. кзе, өске черлерден-кээп турар хөй өг-риниң ачызында бичии-Арыг чылдар эрткен-улгадып-ла орган. суур каракка-ла кө-көвүдөп турарын-дүшкен улус ол үеде-турган. Деңнеп-даа-даан: 1989 чылда бо-а чүгле 37 өөреникчи-ында барык 120-кичи бүрүткеткен. аны амгы бо бажыңы

Школа директору А.Т. Ховалыг (олулар башкы) биле өөредилге эргелекчизи Л.А. Дадар-оол чапсар цезинде.

база бичилеп эгелээн. Оон кадында ол бодунун оран-савазын суурнун уруглар сады-биле база үлежип турар.

Бо школада амгы үеде ажил «хайнып» турар. Чогаа-дыкчы арга-биле ажылдап турар улуг эвес башкылар коллективинде боттарының муракчылары бар. Оларга Надежда Каржын-ооловна Ондарны, Чойгана Даш-оол-овна Баажайны, Людмила

Аңгы-ооловна Дадар-оолду дээш, өскелерни-даа хамаарыш-тырып болур. Дол-гандыр хүрээлели кайгамчык чараш оранның өөреник-чилери бо чылын туризм бөлгүмү-нүн ажылын күш-телдирген. Шко-лада патриотчу кижизидилге ажы-лы мактанчыг.

— Суурувус школазы хөгжүп-ле турар болзун деп йөрээр мен. Ол ышкаш, доо-зукчуларывыс сөөлүнде барып Кызыл-Арыгга тускай эртемниг специалистер бо-луп дедир чанып

кээп, ажылдаарын күзээр мен. Көдээ суурну тус черниң чурттакчылары боттары кө-дүрбес болза, кымнар кө-дүрерил? — деп, А.Т. Хова-лыг чугаалаар.

Бо-ла хамык ажылдарга төрөөн школазының бердин-ген өөреникчизи, а амгы үеде оон директору А.Т. Ховалыг-ның үлүг-хуузу улуг.

Виктор САНДАР.

Авторнун тырттырган чурчу.

ГРУМ-ГРУЖИМАЙЛОНУҢ ОРУУ-БИЛЕ

Орус география ниитилелиниң салбырында

Орус география ниитилелиниң тыва регионалдыг салбырының ээлчеглиг хура-лын география ниитилелиниң регионалдыг салбырының удуртукчузу, география эртем-нериниң доктору Светлана КУРБАТСКАЯ башкарып эрттирген.

Тыва география ниитиле-линиң салбыры 1970 чылдар үезинде бирги география эр-темнериниң кандидаты Кал-гажык Шактаржык эртемден-ниң саналы-биле тургустун-ган. Бо хүннерде ниитилелде 21 кежигүн бактаап турар. Олар барык шупту-ла — гео-графия, биология, геология болгаш өске-даа эртемнер-ниң төлээлери, ол талазы-биле шинчилекчилер болуп кээр. Тываның девискээринде бо хүнге чедир шинчилетин-мээн чүүлдер хөй болгай.

Тывада регионалдыг сал-бырның хуралының хүн ай-тырыы «Соңгу-барыын Моол-ду болгаш Тываны шинчилээн орус аян-чорукчуларның изи-биле» деп чижек аттыг күрү-нелер аразының экспеди-цияның төлөвилелиниң дуга-йында чугаа болган. XIX ве-те ынчангы Тываның девис-кээринге хөй санныг орус эртемденнер: Чихачев, Грум-Гружимайло дээш, өскелер-даа аян-чорук кылбышаан,

ону шинчилээн болгай. Келир чылын төлөвилелде көрдүнүп турар экспедицияда Грум-Гружимайлонун оруу-биле шинчилел ажылдарын кылыр дээн бодап бар. Бо ажылды ам-даа делгемчидер болгаш ооң хөй санныг айтырыг-ларын баш удур шийтпир-лээри чугула. Моол эртем-деннер бо экспедицияга кижириниң дугайында изиг күзелин илереткеннер.

2009 чылдың ноябрь айда РФ-тин онза байдалдар сайыды Сергей Шойгу орус география ниитилелиниң президентизинге сонгуткан. Бо болуушкун тыва географ-тарга улуг харыскалганы онаап турарын Светлана Кур-батская онзаллап демдегледип чугаалаан. Хөгжүм-шии теат-рынга, республиканың хөй-ниитизи-биле ужуражылга үезинде Сергей Күжүгетович, алызы барып, орус геогра-фия ниитилелиниң тыва сал-быры тускай оран-савалыг боорунун дугайында бода-

лын илереткен. Тыва салбыр ук ниитилелдин президентизинге чогуур дузаны кадар ужурулуг. Ооң баштайгызы — тыва ниитилелге чаа кежи-гүннер хүлээп алышкыны. Орус география ниитиле-линиң тыва салбырынга чаа 11 кежигүннерни бо хуралга хүлээп алган. Оларның ара-зында «Делегейниң 7 бедии — Тыва» команданың кежи-гүннери, тыва эртемден Ка-ра-кыс Аракчаа база бар. Ооң-биле чергелештир эртем чөвүлелинге чаа 13 кежигүн-нү база немээн. Тыва ниити-лелдин кежигүннери чорут-кан ажылдарының дугайында тодаргай илеткелдерни моон соңгаар орус география ни-титилелиниң адындан кылырын ооң удуртукчузы дааскан. Илеткелдерниң дылын сту-дентилер номчурунга таа-рымчалыг кылдыр тургузуп, аныяк-өскеннер аразынга экологтук культураны непе-редирин база саналдаан.

Орус география ниитиле-линиң ээлчеглиг 14-кү съез-дизи ноябрь 25-те болуп эр-тер. Кол штавы ол Санкт-Пете-бургка болурун тыва сал-бырның удуртукчузу Свет-лана Курбатская дыңнаткан.

М. ХОВАЛЫГ.

орус география ниити-лелиниң кежигүнү.

Бий-Хем кожуну
палдыг түр сонгуу
зынын составыга сана
дыңнадыгны парлаан
хонук дургунунда да
адресе хүлээп ап тура
Тыва Республика, Кы
Чүлдүм кудумчузу, 18
публиканын Сонгулда
(каб. 210, тел. (39422) 2-
Тыва Республиканын
гулда комиссиясы

АГАР САНЫБЫС: № 4070381090000010000 ОАО НКО «Тываура»
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 04930301
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга бо-
массалыг коммуниакциялар херектеринин талазы-биле яамызынын Орман
Сибирьде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солунун
чылдын май 14-те эде бүртүккэн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-га парлаан.
(Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгган материалдарның авторларынын бодалары
редакциянын туружу-биле дүшпейин барып болур. Айыттыгган салмак
богаш өске-даа фактылары, дыннадылары дээш авторлар боттар
харыылаар.